

De gevolgen van een eventuele brexit zullen enorm zijn – zeker voor een Angelsaksisch georiënteerd land als Nederland.

Marijk van der Wende en Jurgen Rienks brengen een en ander in kaart voor het hoger onderwijs. Waar moet de blik op gericht als die doorgaat?

Onzekerheid troef na brexit

De ongewisse toekomst van de Brits-Nederlandse samenwerking in het hoger onderwijs

Marijk van der Wende @Jurgen Rienks

Universiteit Utrecht, VSNU

Voor een Angelsaksisch georiënteerd land als Nederland zullen de gevolgen van het uittreden van het Verenigd Koninkrijk uit de Europese Unie aanzienlijk zijn. Dat is wel zeker, ook als het gaat om het hoger onderwijs en het wetenschappelijk onderzoek. Maar hoe het precies zal uitpakken en wat eraan te doen is – om ongewenste effecten zoveel mogelijk te beperken – daarover bestaat veel onzekerheid. Alle redenen om te proberen een en ander in kaart te brengen.

Onderzoekskader en materiaalverzameling

Begin 2017 begon het Centre for Global Higher Education, Institute of Education, University College London een project onder de noemer *'Brexit and higher education in the UK and Europe: Towards a cross-country investigation'*.¹

In het kader daarvan werden in mei 2017 vijftien betrokkenen uit de Nederlandse academische wereld geïnterviewd over de bestaande relaties tussen Britse en Nederlandse universiteiten, mogelijke strategieën, beleidsvoorstellen en lobbyacties om de schade van brexit te beperken, over opvattingen met betrekking tot het onderhandelingsproces, over mogelijke gevolgen voor de positionering van het Verenigd Koninkrijk, de Europese Unie en Nederland op wereldschaal, en over de toekomstige positie van Britse burgers werkzaam in Nederland.²

Aanvullend werden data verzameld van de bestaande samenwerking in onderzoek, over studenten- en stafmobiliteit via EP-Nuffic (de Nederlandse organisatie voor internationa-

Er bestaat veel
onzekerheid over
hoe de brexit
precies zal uitpakken

lisering in onderwijs) en relevante informatie van de OESO (Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling). Een ontmoeting tussen vertegenwoordigers van de Britse universitaire koepelorganisatie Universities UK en die van de Nederlandse VSNU (resultierend in een *Joint Declaration on the need for continued collaboration post-Brexit*)³ en de rondetafelbijeenkomst *Nuffic Talks Brexit* (waaraan relevante ministeries, ambassades, allerlei raden en agent-schappen deelnamen) leverden ook het nodige materiaal. Ten slotte werd in de afgelopen periode nauwgezet gevolgd wat er in Nederlandse en internationale media over brexit en hoger onderwijs verscheen.

De lange termijn

De bestaande samenwerking

We hebben de bestaande samenwerking op drie gebieden in kaart gebracht: onderzoek, studenten en staf. Eerst het onderzoek.

RESEARCH		Rank for the NL	Rank for UK
Horizon 2020 (per end September 2017 ³):	4751 collaborative links	#2 (after Germany)	#5 (after Germany, Spain, Italy, France)
	1279 Joint projects Funding connected to joint NL-UK projects	57% (1,163 € out of 2,031 €)	21% (844 M€ out of 3,943 €)
General numbers for collaboration	Joint publications: 35,301 (2011-2015)	#2 (after USA)	

Tabel 1 Significance of UK-Dutch cooperation in research

Het belang van onderzoeksamenwerking met het Verenigd Koninkrijk is voor de Nederlandse universiteiten in het algemeen nogal groot. Zowel qua gezamenlijke publicaties als gezamenlijke onderzoekprojecten in het kader van Horizon 2020 staat die samenwerking op de tweede plaats (na de Verenigde Staten respectievelijk Duitsland). Zie Tabel 1 voor een overzicht.

Op de overeenkomstige Britse lijstjes van Horizon 2020-partners staat Nederland wat minder hoog, maar wel onmiddellijk na veel grotere landen als Duitsland, Spanje, Italië en Frankrijk. Dat hangt direct samen met de uitstekende Nederlandse onderzoekprestaties. Zo scoort de citatie-impact 40 procent boven het wereldgemiddelde (achter Zwitserland en Denemarken)⁴ en staat Nederland in Europa bovenaan, gemeten naar het aandeel in de 10 procent meest geciteerde publicaties (2008-2012)⁶. Die uitstekende prestaties blijken ook uit het Nederlandse aandeel in de ERC⁶ ⁷ en de Nederlandse positie in de gangbare *global university rankings*⁸.

Het relatieve belang van
samenwerkingsverbanden
verschilt overigens van
discipline tot discipline

University	H2020 grants contracted (Mln Euro)	Excl ERC grants	Grants contracted to UK Partners (Mln Euro)	Ratio of UK / NL grant	Ratio of UK / NL grant Excl. ERC
Tilburg University	14	2	5	0,36	2,5
Radboud University	76	43	97	1,27	2,25
Erasmus University Rotterdam	16	8,9	20	1,25	2,25
Vrije Universiteit Amsterdam VU	56	29	62	1,11	2,14
University of Twente	49	29	62	1,27	2,13
Eindhoven University of Technology	71	51	95	1,33	1,86
University of Amsterdam	88	27	48	0,55	1,78
Utrecht University	87	28	49	0,56	1,75
Maastricht University	41	28	46	1,12	1,74
University of Groningen	64	34	58	0,9	1,71
Leiden University	69	25	40	0,58	1,60
Delft University of Technology	134	78	113	0,84	1,45
Wageningen University and Research	45	37	49	1,09	1,32

Tabel 2 Signed contracts amounts in Horizon 2020 related to UK-Dutch research cooperation⁹

Tabel 2 biedt een verdere indicatie van het belang van de samenwerking tussen Nederlandse en Britse universiteiten in het kader van Horizon 2020. Deze cijfers geven een indruk van de omvang van het Britse netwerk van Nederlandse universiteiten.¹⁰

Het relatieve belang van samenwerkingsverbanden in het kader van Horizon 2020 verschilt overigens van discipline tot discipline. Voor de sociale wetenschappen en de geesteswetenschappen (beide relatief sterke disciplines in het Verenigd Koninkrijk en in Nederland) zijn Horizon 2020-projecten minder relevant. Als gevolg daarvan zal brexit minder directe gevolgen hebben voor samenwerking op deze vakgebieden dan in sectoren die in Horizon 2020 veel meer aandacht en geld krijgen.

EDUCATION		UK → NL Rank	NL → UK Rank
Data for research universities and universities of applied science (Nuffic statistics)	Erasmus+ exchange (2015):	986 # 5 (after Spain, France, Germany, Italy)	2179 #1
	Degree students (2014)	2,778 #5 (after Germany, China, Italy, Belgium)	3,326 #2 (after Belgium)

Tabel 3 Significance of UK-Dutch cooperation in education

Gemeten naar studentenmobiliteit laat de relatie tussen het Verenigd Koninkrijk en Nederland een gedifferentieerd beeld zien. Het Verenigd Koninkrijk is een topbestemming voor Nederlandse studenten, zowel wat Erasmusprogramma's betreft als qua diplomastudie. De eerste categorie ontvangt een EU-beurs, van de tweede groep neemt bijna de helft Nederlandse studiefinanciering mee. Onder het Erasmusprogramma komen veel minder Britse studenten naar Nederland dan in omgekeerde richting. Deze onbalans is opvallend, maar niet uitzonderlijk. In het algemeen zijn Britse studenten weinig geneigd in het buitenland te studeren.

Voor diplomastudie gold lange tijd hetzelfde. In de afgelopen jaren is daarin verandering gekomen. Tussen 2006 en 2014 verzesvoudigde het aantal Britse diplomastudenten van 464 tot 2778, met de sterk verhoogde Engelse collegegelden als *pushfactor* en het omvangrijke aanbod Engelstalige programma's als *pullfactor*. Nederland is inmiddels op het Europese vasteland de grootste aanbieder van Engelstalige programma's in het hoger onderwijs, met tegen de 2100 internationale studieprogramma's¹¹, ofwel ongeveer 20 procent van alle bachelorprogramma's aan de universiteiten en ongeveer 70 procent van de masterprogramma's.

De geïnterviewden waardeerden de groei van de aantallen Britse studenten positief, vaak met verwijzing naar hun bijdrage als *native speakers of English*. Ten aanzien van de

studieprestaties van deze studenten ontbreken voornamelijk betrouwbare gegevens. Het is twijfelachtig of ze – zoals de in Nederland studerende Duitse studenten – beter presteren dan hun Nederlandse medestudenten. Afgaande op de eerste, onvolledige indicaties zijn de Britse studenten eerder doorsnee-presteerders.

STAFF		UK → NL Rank	NL → UK Rank
Data for research universities and universities of applied science (Nuffic statistics, 2014).	Erasmus+ staff exchange (2015):	203 #5 (after Germany, Belgium, Spain Finland)	183 #3 (after Finland and Germany)
Data from WOPI for research universities and HESA for UK	Staff employed in universities (2015)	415 academics 84 admin staff	1620 academics 365 admin staff

Tabel 4 Significance of UK-Dutch cooperation in academic human resources

Op het gebied van tijdelijke stafmobiliteit onder Erasmus+ is het beeld vergelijkbaar met dat van studentenmobiliteit: het Verenigd Koninkrijk is relatief belangrijker voor Nederland dan vice versa, al is de mobiliteit in absolute getallen nauwelijks verschillend.

Een veel groter verschil laat de arbeidsmigratie zien: aan Britse universiteiten werken ongeveer vier keer zoveel Nederlanders als Britten aan de Nederlandse universiteiten.¹² In alle interviews werden de voordelen van internationale staffleden onderkend, inclusief degenen die uit het Verenigd Koninkrijk afkomstig zijn. Ze dragen bij aan de kwaliteit, aan openheid en diversiteit.

Geconcludeerd kan worden dat in de bestaande situatie de samenwerking tussen instellingen in Nederland en die in het Verenigd Koninkrijk belangrijk is, zowel kwalitatief als kwantitatief. Daarbij moet wel een aantal kanttekeningen geplaatst.

- Zowel de studentenmobiliteit als de arbeidsmobiliteit laten een disbalans zien. Ongeveer twee respectievelijk vier keer zoveel Nederlanders gaan naar het Verenigd Koninkrijk als Britten naar Nederland. Gezien de schaal van het Britse stelsel (met 2,28 miljoen studenten bijna driemaal zo omvangrijk als Nederland) zijn de relatieve verschillen nog groter.
- Binnen de Europese Unie is Duitsland zowel voor het Verenigd Koninkrijk als voor Nederland van groter belang. Voor het Verenigd Koninkrijk geldt dat vooral voor onderzoek, voor Nederland vooral voor studenten-aantallen. Het aantal Duitse studenten in Nederland

Nederland is inmiddels de grootste aanbieder van Engelstalige programma's in het hoger onderwijs

De lange termijn

(22.189 in 2016) is ongeveer tienmaal zo groot als het aantal Britten.

- Er bestaan aanzienlijke verschillen tussen de disciplines als het gaat om het relatieve belang van Europese onderzoekfinanciering. Sommige wetenschapsgebieden zijn vooral aangewezen op nationale onderzoekfinanciering; de rol van Horizon 2020 is er ondergeschikt.

Onzekerheid verlamt

In het voorjaar van 2017 toonden de geïnterviewden zich bovenal bezorgd over de onzekerheid rond het hele brexit-proces. Ze hadden het gevoel dat de vele onduidelijkheden vrijwel iedere planning onmogelijk maken, zowel op individueel als op sector- en instellingsniveau. Er was ook verbaazing over de gang van zaken (hoe heeft dit in vredesnaam kunnen gebeuren?) en veel bezorgdheid over de toekomst (wat staat ons nog allemaal te wachten als er geen overeenstemming wordt bereikt?). Tot concrete plannen en strategieën is het dus nog niet gekomen. Wel wordt er informeel gesproken over de mogelijkheid dat Britse universiteiten een filiaal stichten op de campus van hun EU-partner (zoals King's College London en TU Dresden inmiddels zijn overeengekomen). Ook zeiden sommige geïnterviewden dat ze gerichte werving van gekwalificeerde stafleden overwogen op bepaalde vakgebieden met tekorten (zoals informatica). Op een enkele uitzondering na bleken ze nog weinig ideeën te hebben hoe een mogelijk verlies van Britse studenten op te vangen. Ze waren ook niet op de hoogte van campagnes in andere EU-landen (zoals Spanje) die pogen een deel van de internationale studentenstroom van de Verenigd Koninkrijk om te leiden naar het eigen land.

Hoewel de sector zich realiseert dat Nederland met zijn omvangrijke aanbod Engelstalige studieprogramma's een sterke uitgangspositie heeft als bestemming voor internationale studenten,¹³ aarzelt men volop de internationale kaart te spelen. Dat is niet alleen het gevolg van de onzekerheid rond de brexit, maar heeft ook binnenlandse politieke redenen.

Bij het begin van het academisch jaar 2017-2018 werden opnieuw veel vraagtekens geplaatst bij de gestage groei van het aantal buitenlandse studenten en de vele Engelstalige studieprogramma's aan de universiteiten. En zolang de vorming van een nieuwe regering op zich liet wachten, bleef het onzeker hoe die op de kritiek zou reageren.

In zekere zin heeft die kritiek een vergelijkbare achtergrond als het Britse besluit de EU te verlaten. Vanaf de uitslag van het raadgevend referendum van 2005 (over de wijzigingen van het EU-verdrag) is er ook in Nederland een constante (onder)stroom van kritiek op globalisering, immigratie en verdere Europese samenwerking. Net als in Frankrijk, Duitsland en Oostenrijk wordt het publieke debat daardoor in aanzienlijke mate beïnvloed. Politieke partijen nemen in meer of minder extreme mate anti-Europese standpunten in. Anders gezegd: internationalisering heeft de wind niet

Wat staat ons allemaal

te wachten als er

geen overeenstemming

wordt bereikt?

mee. Ook het hoger onderwijs krijgt daarmee te maken, in Nederland evengoed als elders.¹⁴

Het nieuwe kabinet

Daarom was het voor de universiteiten lastig nieuwe internationaliseringstrategieën te formuleren, al dan niet in reactie op de brexit. Toen op 26 oktober een nieuw coalitie kabinet aantrad sprak het zich in verband met de brexit wel uit over de belangenbehartiging van de Nederlandse vissers en de mogelijkheid van een dubbel paspoort voor Nederlandse burgers in het Verenigd Koninkrijk, maar zweeg het over de belangen van het hoger onderwijs. Onder de bestaande onzekere omstandigheden kiezen universiteiten in hun rol van werkgevers vooralsnog voor voortzetting van de status quo. Onze geïnterviewden rapporteren dat er voor houders van een Brits paspoort werkzaam in het Nederlandse hoger onderwijs, nog niets veranderd is. Tijdelijke contracten worden voortgezet en werkgevers hebben geen wijzigingen aangekondigd.

In Nederland werkzame Britten reageren individueel zeer verschillend op de vraag naar hun toekomstige verblijfstatus; hun reacties variëren van een gevoel van veiligheid dankzij de Nederlandse nationaliteit van hun partner tot de beslissing het Nederlanderschap aan te vragen (*'because I lost trust in British Government'*). De situatie van de ongeveer 100.000 Nederlanders in het Verenigd Koninkrijk blijft ongewis zolang de onderhandelingen op het punt van de burgerrechten lopen. Voor degenen die overwegen de Britse nationaliteit aan te vragen zal het van belang zijn dat het kabinet haast maakt met wetswijziging die dubbele paspoorten mogelijk moet maken.¹⁵

Verdere perspectieven

"Geen land is ongelukkiger met Brexit dan Nederland. (...) We verliezen aan Brusselse vergadertafels een grote liberale geestverwant, een belangrijk tegenwicht tegen de legalistische Duitsers en etatistische Fransen. We weten: Europa draait om Duitsland en Frankrijk, wier zucht naar dominan-

tie keer op keer in de geschiedenis op oorlog uitdraaide. (...) In deze beladen context was de Britse aanwezigheid een verademing. Alsof je in een bedompte kamer het raam openzette. Daarbij vergrootte het VK onze invloed in Brussel. Als Den Haag iets wilde pushen of blokkeren: één telefoontje naar Londen en je had bijna het vereiste aantal stemmen.”¹⁶

Deze karakteristiek in *NRC Handelsblad* door Caroline de Gruyter van de verhoudingen in de EU is een goede verklaring van de vrees van sommige geïnterviewden dat met het verdwijnen van de Britten de vanzelfsprekendheid van competitieve onderzoekfinanciering zal verdwijnen. Zonder het Verenigd Koninkrijk zou de balans weleens kunnen doorslaan naar de voorkeur van de zuidelijke en oostelijke lidstaten: meer samenwerking, minder competitie. Anderen menen dat het zo'n vaart niet zal lopen. De EU zal gewoon doorgaan met competitieve onderzoekfinanciering. Vaststaat in elk geval dat de EU zonder Britten op wereldschaal qua wetenschappelijk onderzoek minder aantrekkelijk zal zijn. Geen wonder dat men allerwegen hoopt op een postbrexitarrangement à la Zwitserland of Noorwegen. Maar dat vergt de een of andere vorm van vrij verkeer van personen, een kwestie die bij de onderhandelingen tot nu toe allerm minst is geregeld.

De aanhoudende onzekerheid maakt dat zulke opvattingen en verwachtingen voorsnog volstrekt speculatief zijn. Wat wel opvalt is hoezeer ze verraden hoe sterk de Nederlanders Angelsaksisch georiënteerd zijn, niet alleen politiek en economisch, maar ook in de academie. Dat is des te opvallender als je bedenkt dat Duitsland in vrijwel ieder opzicht de belangrijkste partner is (zie boven). Dat geldt voor de universiteiten evengoed als voor de handel.

Zo bezien zou de brexit weleens het omslagpunt moeten en kunnen zijn voor de Nederlandse houding tegenover van het Europese continent en meer in het bijzonder tegenover Duitsland. Historisch gezien zijn beide landen nauw met elkaar verbonden (in goede en in kwade dagen). Politiek en cultureel zijn de huidige betrekkingen sterk, en ook academisch staan Nederland en Duitsland in dezelfde humboldtse traditie. Wel is de afgelopen decennia het Duits

als academische voertaal tussen beide landen vrijwel overal vervangen door het Engels, de lingua franca van de internationale wetenschap.

Verklaringen aan de zijlijn

In het algemeen bleek uit onze interviews dat in het voorjaar van 2017 belangenbehartiging en lobbyen nog maar nauwelijks op gang waren gekomen. Slechts weinigen waren erbij betrokken of wisten ervan af. Vrijwel iedereen was van mening dat die vooral een zaak van nationale en van internationale netwerken zouden moeten zijn. Geheel in overeenstemming daarmee ontving de VSNU op 22 september een delegatie van Universities UK. Bij die gelegenheid werd een gezamenlijke verklaring opgesteld over de noodzaak van een voortgezette samenwerking (postbrexit).¹⁷ In die verklaring wordt niet alleen handhaving van de status quo bepleit, maar breder – zij het met de nodige *understatement* – gepleit voor een stimulerend overheidsbeleid ten gunste van de uitwisseling van kennis, onderzoekers en studenten:

“Maintaining open international research and education systems, requires the support of both a favourable regulatory framework and a political climate which favours an active exchange of knowledge, researchers and students.”

Uit onze interviews bleek dat er weinig vertrouwen bestaat in een spoedige regeling rond *Research & Development*. Men verwachtte dat hoger onderwijs en studentenmobiliteit een nog lagere prioriteit zouden krijgen bij de onderhandelingen, en in het geval van een harde brexit weleens volledig buiten beschouwing zouden kunnen blijven. Nadat de Europese top van 20 oktober had vastgesteld dat er te weinig voortgang was geboekt om aan de tweede fase te beginnen (waarin R&D en hoger onderwijs aan bod zouden kunnen komen) reageerden 25 Europese hogeronderwijsorganisaties met een verklaring die de regeringen opriep tot versneling van de onderhandelingen.¹⁸

Wat nu?

We hebben eerder vastgesteld dat het Verenigd Koninkrijk een populaire bestemming is voor Nederlandse studenten, vooral voor masterprogramma's. In de afgelopen jaren zijn deze studenten al geconfronteerd met flink verhoogde collegegelden. Na de brexit zouden die nog verder omhoog kunnen gaan tot het niveau van het non-EU-tarief. Als ook de visumregels worden aangescherpt, zou de interesse voor een studie in het Verenigd Koninkrijk weleens snel kunnen afnemen. In dat perspectief adviseren allerlei instellingen studenten nu al na hun bachelor alternatieve bestemmingen te overwegen waar een hoge kwaliteit wordt geboden tegen veel lagere collegegelden (zoals in Schotland, Ierland, Zwitserland, Zweden en bij enkele topinstellingen in Frankrijk en Duitsland). Ook Zuidoost-Azië (Singapore!) en China komen in aanmerking.

Als ook de visumregels worden aangescherpt, zou de interesse weleens snel kunnen afnemen

Toekomstige deelname aan Europese onderzoekprogramma's is (gezien de bestaande EU-prioriteiten) voor sommige vakgebieden relevanter dan voor andere. In die sectoren zouden gerichte onderhandelingen en pasklare oplossingen wellicht uitkomst kunnen bieden. Curieus genoeg is de toekomst voor andere disciplines (die veel minder profiteren van EU-middelen) zorgelijker. Daar zal men te maken krijgen met algemene beperkingen van het vrije verkeer van personen en een politiek klimaat dat internationale samenwerking niet bijzonder welgezend is. Een halfjaar na de interviews valt vast te stellen dat veel Nederlandse universiteiten nieuwe samenwerking met Britse partners aangaan of deze intensiveren. Een jonge Engelse universiteit is zich aan het oriënteren op een branchecampusvestiging in Amsterdam.

Kijken naar het Oosten

In wijder perspectief zou de brexit – en de gewijzigde politiek van de Verenigde Staten – een goede aanleiding kunnen zijn om de relaties met de rest van het Europese continent, en vooral Duitsland, te intensiveren. Mogelijk is het verstandig nog verder in oostelijke richting te kijken. Het ziet er naar uit dat Chinese universiteiten zullen winnen aan internationale zichtbaarheid. De toenemende onzekerheid in het Westen maakt het gemakkelijker talent aan te trekken of terug te halen. En de Nieuwe Zijderoute zou belangrijke delen van Europa en Azië met elkaar kunnen verbinden, inclusief de wereld van het hoger onderwijs. In het verre verleden hebben Nederlanders niet alleen handelsvoordelen behaald uit hun relaties met Azië. Dat zou op de Nieuwe Zijderoute eveneens het geval kunnen zijn. Maar belangrijker dan de bemoedigende historische parallel is het besef dat wetenschappelijk China zich in hoog tempo ontwikkelt van volger en imitator tot een leidende speler.¹⁹ Dat heeft zo zijn gevolgen voor hoger onderwijs en het onderzoek en zal het internationale hogeronderwijslandschap danig veranderen, inclusief de institutionele partnerkeuze. Als Nederlandse universiteiten inderdaad meer en verder naar het Oosten kijken, zullen ze ook moeten uitvinden hoe bruggen te slaan tussen verschillende waardensystemen, die van de open samenleving en die van een centraal gestuurde maatschappij. Een pioniersrol waarvoor de nodige bemoedigende historische parallellen bestaan.

Marijk van der Wende

is faculteitshoogleraar Higher Education aan de Universiteit Utrecht

Jurgen Rienks

is strategisch adviseur internationale zaken bij de universitaire koepelorganisatie VSNU

Noten

- 1 Het Engelstalige rapport van het onderzoek, inclusief de volledige rapportages uit Nederland, Duitsland, Denemarken, Noorwegen, Zwitserland, Ierland, Portugal, Hongarije en Engeland, getiteld *Higher Education and Brexit: Current European Perspectives* is beschikbaar via de website van Centre for Global Higher Education (UCL): <http://www.researchcghe.org/publications/>
- 2 www.vsnunl.nl/files/documenten/Nieuwsberichten/Joint_declaration_VSNU_Universities_UK.pdf
- 3 [h2020viz.vinnova.se](http://www.vinnova.se) Bron: signed projects, eCORDA H2020 database, September 30, 2017.
- 4 http://www.vsnunl.nl/en_GB/f_c_onderzoekskwaliteit.html
- 5 UNESCO (2015). *Science Towards 2030*, p. 261
- 6 <https://www.rvo.nl/sites/default/files/bijlagen/ERC%20in%20the%20Spotlight%202011.pdf>
- 7 UNESCO (2015). *Science Towards 2030*, p. 251
- 8 http://www.vsnunl.nl/en_GB/f_c_rankings.html
- 9 [h2020viz.vinnova.se](http://www.vinnova.se)
- 10 De cijfers geven geen volledig beeld. Er kunnen aan Nederlandse kant ook niet-universitaire partners betrokken zijn. Bovendien blijft in sommige gevallen het onderzoek aan academisch medische centra buiten de opgegeven omzet, evenals sommige universitaire onderzoek dat onder een andere rechtspersoon valt.
- 11 <https://www.studyfinder.nl/>
- 12 Hogescholen (Universities of Applied Sciences) zijn niet meegenomen in deze cijfers.
- 13 Ook de sterke positie van de Nederlandse onderzoekuniversiteiten in de (Britse) rankings maakt Nederland als bestemming aantrekkelijk. "What stands out is the exceptional performance of the Netherlands' 13 main research-intensive universities – every single one of which makes the top 100 of the Europe ranking. On research reputation, citation impact and research productivity (papers to academic staff), the Netherlands has a clear advantage over the European pack." Zie THE (21 June 2017). *Europe University Rankings 2017: powers behind the throne* <https://www.timeshighereducation.com/world-university-rankings/europe-university-rankings-2017-powers-behind-throne>.
- 14 Wende, M.C. van der (2017). Internationalisation futures in light of anti-globalisation sentiments. In: *A mosaic of cultures*. EAIE Conference Conversation Starter. EAIE. Pp 29-37. <http://www.eaie.org/eaie-resources/library/publication/Conference-Conversation-Starter/conference-conversation-starter-2017> en Wende, M.C. van der (2017). How do globalisation forces affect higher education systems? *University World News*, Issue No:465. <http://www.universityworldnews.com/article.php?story=20170620114312877>
- 15 *The Guardian* (10 oktober 2017). Brexit: Dutch nationals living in Britain will be allowed dual citizenship. <https://www.theguardian.com/world/2017/oct/10/dutch-nationals-living-britain-allowed-dual-citizenship-brexit>. Met verwijzing naar: *Vertrouwen in de toekomst*. Regeerakkoord 2017 – 2021 (VVD, CDA, D66 en ChristenUnie), p. 6.
- 16 Aan dood gewicht heeft niemand iets. Caroline de Gruyter, *NRC Handelsblad*, 22 september 2017
- 17 http://www.vsnunl.nl/files/documenten/Nieuwsberichten/Joint_declaration_VSNU_Universities_UK.pdf.
- 18 Statement 25 oktober 2017.
- 19 Wende, M.C. van der & J. Zhu (2016). *China a Follower or Leader in Global Higher Education?* <https://cshe.berkeley.edu/publications/china-follower-or-leader-global-higher-education> Will this be a Chinese century in higher education? <http://www.universityworldnews.com/article.php?story=20171216043754390>